तदनुभवः येन तु ज्ञातता तथा तत्स्मरणमिति चेन्न ज्ञातोऽज्ञास्यते चेत्यनुमानादावव्याप्तेः । ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततोवाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात् कार्य्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धेर्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति । नापि चतुर्थः यतः कार्य्यगतवैसादृश्यानवगमे का कारणता ऽसाधारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते तथाहि तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं व्याप्यते तद्यथा पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय कश्चित् पृच्छति कति वराटका इति पृष्टश्च काकतालीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यन्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि । तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं । वस्तुतस्तस्य पञ्चसंख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । नच वक्तुः संशयएव निश्चायकाभावादेकतरकोटिव्यवहारस्तु द्यूतादिप्रवृत्तिवदित्युक्तं तत्राप्याहार्य्यैककोटिनिश्चयास्थानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयसमुच्चयतापत्तेः । नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं भ्रमेऽप्यबाधादिदुरन्तभावत्वात् । अव्यभिचारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे व्यभिचारिणोपि कारणाविशेषादयथार्थत्वप्रसङ्गात् । नह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात् । अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव कारणं वक्तव्यं किन्तदिति चेत् ख्यातनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता येन नियतेषु प्रमाणांशेषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्याऽस्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्त्वेन वा यत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा तदति लिङ्गिस्वरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धे

लिङ्गाभासस्थले वा लिङ्गिनि वह्न्यादावप्यंशे विषये प्रामाण्य स्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति । व्याप्यासत्त्वप्रकारकत्वात्तद्विषयस्य वस्तुभूतस्य लिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्र वत्त्वावभासांशे दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात् विशेषस्य तस्य च तत्रास्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न विशेषा प्रतिभासे सामान्यतत्सम्बन्धावच्छेदकप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य निर्लुण्ठितविशेषरूपतया च प्रदेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् सामा- न्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषान्यत्वावच्छेदककल्पनानवकाशात् । सामान्यसमवाययोरप्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहाय सत्ख्यातिप्रवेशापातात् । तत्तद्धर्मान्तरस्य ज्ञात्वा तादात्म्यारोप एवेति चेन्न तथापि धर्म्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात् संसर्गा रोपनिमित्तत्वाच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः पदार्थानुमानाभासे हि प्रति पादितपदार्थसंसर्गारोपप्रकारकस्य सम्भवात् तथापि तत्र तादात्म्यारोप कल्पने च तथात्वमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् कस्यचित्तत्वाव संवादज्ञातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का गतिः का वा गतिः सिद्धसाधने तत्राप्यन्यत्वकल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात् । तन्मते च हेत्वाभासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रति- भासकल्पनायां निर्निमित्तत्वात् । सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात् यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणं यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थ सादृश्यत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्वनिरस्तत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि- चारिण्योऽपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञान विषयीकृतेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितं न च प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमे- यत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्म्मान्तरापेक्षया व्यभिचारि-

ग्रोऽपि प्रमात्वाभ्युपगमस्यादिति। नैतद्युक्तं प्रकाशमानेन रूपादिसम-
वायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वा-
ङ्गीकारादिति। प्रकाशमानरूपेण विशेषणाभावादर्थसादृश्यमनु-
भवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायात् रूपं विशेषणीभवति
तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि
पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं
रजततया गाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात्। नच वाच्यमिष्यतएव सा प्रमा-
पीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्य
प्रसङ्गात्। अनुभूतिः प्रमेत्युक्तएव हि तावन्नात्यतिप्रसङ्गः सर्व्वस्य
व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्म्मिण्यपि प्रमात्व
सम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात्। यदि त्वंशतोऽपि व्यभिचारि
प्रमालक्षणं स्यादिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं
तदा न युक्तमुक्तदोषात्। कथ्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्व्वेण
विशेषणभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा नच तावता धर्म्मिणो
धर्म्मविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति
तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्म्मिण्यपि प्रमाणं स्यात् सर्वात्मना सादृश्या
भावात् अव्यभिचारित्वांशमननुरुध्य तदीयप्रमितिकोटिनिक्षेप
साहसिकादबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभिचार्य्यंशस्यापि
प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता प्रत्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञान
त्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्त्तुं यदि बाध्यार्थांशा
धीरबाध्यार्थांशेऽप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवद् रत्नाद्युज्ज्वलद्युति-
विद्युदादिपरभागाग्रहणादवयविनाश्च तावत्परिमाणाग्रहणादल्पपरि
माणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात्। अथ सभ्य
देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्ति
सामर्थ्यादाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे। यदि च बाध्यार्थांशे बाधा-
दबाध्येऽप्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थं

ज्ञातीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोक-
प्रसिद्धप्रमेयादाहरणत्यागात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशे-
षणतया यदर्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमे-
नैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति।
नैवम्। विशेष्यांशे अनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति व्यवच्छेदकत्वं
विशेषणत्वमभिमतं धर्म्मोऽपि च स्वसम्बन्धाद्धर्म्मिणं विशिनष्टीति नोक्त-
दोष इत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः। अपि च एवं
तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता
शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति। ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं
तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः। नैवं तर्हि दीर्घ
दण्डः पुरुष इत्यादौ दण्डादिभ्यो विलक्षणेऽपि विशेष्यस्यानु-
भूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषकत्वा-
दिति ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षात्कृत
इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात्। तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणा-
त्वमिष्टमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानाविशेषकत्वात्
अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति ननु
ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यथासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वा-
दित्यलम्।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्ववि-
षयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात्। ननु साकल्यं सम्यक्त्वमिह
अभिधीयते हि लोके न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्ध-
मिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थ-
विषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरणस्तथात्वमिति।
नैवम्। साकल्यमर्थस्य किं सर्व्वावयवसहितत्वमथवा सर्व्वधर्म्म-
सहितत्वम्। नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्येव सावयवपदार्थपरि-
च्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्वापातात्। नापि द्वितीयः

असर्व्वविन्नरिच्छित्तीनां सर्व्वासामप्रमात्वापत्तेः । अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तस्यापि न मया विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्म्मिपरिच्छित्तिः प्रमेत्युक्तम्भवति । विभ्रमादयोर्हि विशेषमपश्यतो जायन्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्व्वेषां विशेषान्तरानभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति । नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्मेयावगाहनात् तस्यापि प्रमात्वं स्यात् । प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च विशेषाणामनुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्रसङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् । यत्तु कश्चिदबाधत्वाच्चिदर्थो विशेषशब्देनाभिधीयते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो यद्दर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च तेनान्यथा व्याघातादिति । तदयुक्तं न तावदेवंविधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः सर्व्वविशेषोपलम्भसम्भवात् । तत्र व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्व्वक्तुमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपद्यारूढ़तया येयमप्रतीयमानकल्पना ततोवरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा वक्तव्यस्य व्याघातोद्भावनविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः । •न ब्रूमो विशेषणासंज्ञोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशेषणसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति । नैवम् । उक्तदोषानैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्ति-

त्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गसत्त्वनिवारणम् । विशेषतस्तदभिधाने त्वननुगम इति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु जडतरो न जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं वा विशेषमेकत्र पश्यसि अन्यत्र न पश्यसीति पृच्छया प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न क्वाचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न व्याहतेर्बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमाणेन तदर्थानवगमात् प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति शङ्कान्तराणि चाचार्याः परारि याथार्थ्यं विशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपतन्तीति दिगभिधानभयान्नोक्तानि । किञ्च तर्कज्ञानमाहार्य्यौ च संशयविपर्य्ययौ परिदृश्यमानएव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् नचाहार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तं विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोगमूलतयाहार्य्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्त्तयतश्चाहार्य्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् परिच्छेदशब्दस्यानुभूतिपर्य्यायेनानुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वमर्थः तदा दूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते । अथेदमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थस्तदैव ज्ञानं उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति । नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात् । न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्व्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः । अभेदवादे तु भ्रमस्यापि

तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् तैश्चैव विशेषैः साहचर्य्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रकारोक्तान्येव दूषणान्यावर्त्तन्ते इत्यलम्।

अविसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा अप्रतीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित्। न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात्। नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् नापि द्वितीयः अज्ञातबाधभ्रमव्यापनात् सुस्थदशोत्पन्नशुक्लशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिमज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषजति। अदुष्टकरणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेषइति सुवचमेवेति न विपरीतपदव्यवच्छेद्यायाः प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात्। विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेन्न तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यइति अवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण अवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा। "एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लभ्यते। तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति।,, नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा सामग्री वा उभयथापि पूर्व्वदोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भ-

तेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्सामग्रीपरम्परावगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाद्यमप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्थक्रियार्थवत्त्वस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् । नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथाहि अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वा विसंवादित्वमिति यथाह प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसंवाद इति न सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात् । अर्थक्रियाप्रमितिरभिधित्सितेति दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यत इति चेन्न तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेऽपि सम्भवात् कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् । एतेन प्राप्त्यादियोग्यताविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तं दूराबाध इव चायं धर्म्मकीर्त्तेः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति । अबाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् कालान्तरेऽपि च बाधविरहस्य दुर्निरूपत्वात् स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । तर्कसंशयाविपर्य्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतिव्यतिरिक्तात्वखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति । जातिसङ्करमिच्छतस्तु प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमात्वमसंशयौ स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाज्ञायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः । ज्ञातेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविपर्य्ययसंशयानवकाशादि स्याद्धर्म्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् चिह्नान्तर

सापेक्षेण च मनसा संवेदनं चिह्नेनैव व्याप्तेन लक्षणीभूय ज्ञापन मित्यपि प्रत्याख्यातं तच्चिह्नेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपा-पत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिह्नानां यथो-पन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे तु विस्तरेण दूषयिष्यामः। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तद्योगः प्रमा-लक्षणमित्यपास्तं दुरवधारणत्वात्। यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षण मुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा व्याघातापत्तिः प्रमितश्चेत्प्रमाणव्यवहारो तदवधारणता। मायथार्थं वस्तुतस्तु तथेति चेन्न वस्तुतो न तथैव किन्नेति वादिव्यनुत्तरापत्तेः* प्रमात्वनिरूपणा वैयर्थ्यापाताच्च। वस्तुतस्तु प्रमेय एव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्य-स्त्वित्यास्तां विस्तरः।

एवं प्रमितेरनिरुक्तत्वात् प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्ययुक्तं करणार्थ-निरुक्तेश्च। ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्त्तु र्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पा-दनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात् एवं कर्मणोऽपि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे विषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्निर्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमधिकरणस्यापि करण-व्यापारनिर्वाहकत्वं सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रिकत्वम्। करणन्तु सार्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करण-मिति। नैवं। अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानं अन्तर शब्दो यदि विशेषणमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः नहि विशेष्यम-पास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत। नापि चान्तरशब्दो ऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदितिविशेषानिर्द्देशे करणादिति समभिव्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरादन्यदित्यादौ तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च कारकस्यैव

व्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च। नापि कर्तृकर्म्मणोः स्वरूपो-
पादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्तिप्रसक्तेः। नापि कर्तृ-
कर्म्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारके चरितार्थ-
त्वमेवोच्यताम्। नाप्यनधिकार्थत्वादयमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः
तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवद्धि कारणं
करणमुच्यते। अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽग्न्यादेस्तथात्वम्
अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं व्यापार-
वतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्रादिषु दुरन्त-
र्भावत्वात् सप्तकारकीकारापत्तेः। नच व्यवधानात्तस्याहेतुत्वमे-
तेषां किं नाम हेतुर्हेतुरूपमिति वक्तुरप्येवंप्रसङ्गात्। पुंव्यापारा-
द्धेश्चन्दनादि स्तेन कुठारक्रियादि स्तत्छिदेति परम्पराव्यवधानात्।
सत्येयं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं
तस्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादसद्दूषणमिदम्।
एतेनापि कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनइति पक्षोप्युदा-
स्तः। कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न शरीरचलनाय प्रयतमानस्य
निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्तृ-
व्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्। नचैतत् शब्दा-
ङ्गीकारं भविष्यतः तस्याति कारकत्वानुपपत्तेः। नच साक्षात्कर्तृव्या-
पारविषयइति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः साक्षाद्व्यापारेऽपि मनः
प्रभृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च। अथ तत्क्रिया-
हेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाकरणमिति मन्यसे न
अनीश्वरवादे अङ्कुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्त्यनन्तरभावि-
न्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमाणेष्व-
बहिर्भावप्रसङ्गात् अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवा-
देऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वं करणमिति नाकरणं कारणं स्यात्

णोमित्यभिधाने च कारणमात्रं व्यवच्छेद्यमिति कारणं करणमित्येवोच्यतां कृथा विशेषणपूरणप्रयासः। अथ मन्यसे न धर्मान्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेकस्यापि धर्म्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेयतोपदर्शनायेति एवं तर्ह्यनङ्गीकृतस्य करणत्वास्वरूपलक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्षणानुगममुक्तं भवेत्। नच लक्षणपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थो गन्धवत्त्वादेः पृथिव्यादिलक्षणत्वापत्तेः। अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि। स्यादेवं यदि सर्व्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि तदुक्तलक्षणमपि भवेत्। यदि सर्व्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य नहि कर्त्तरि कर्म्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्त इति शास्त्रेऽपि मन्वायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादितीति चेन्न किमयं मानवकोऽग्निव्यवहार इव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि तत्पारिकल्पितान्निमित्तान्न मुख्यः स्यात्ततः कर्म्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात्। अस्त्वेवं कर्म्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं प्रयोगोपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः। न दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे। प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वाग्वृद्धिर्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति। घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात्तत्प्रयोगो नहि सर्व्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स्यात् नचासौ प्रत्यक्षदर्शनमिति।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि न तथाहि अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यं यदासम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभि

धीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षि-तेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनियता सम्बन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयते। अथो-च्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्ध-मादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धि-तया व्यवतिष्ठमानं धर्मान्तरमपि कल्पां प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय काला-न्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयतइति नैवं तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि-पदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति अतोऽपि कालान्तरे सम्बन्ध-व्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ यदा कदा-चिदपि योगायोगस्य सर्व्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षितइति तर्हि सम्बन्धि-पदस्यैव विवक्षास्तु कृतमधिकमुपादाय लब्धिवक्षया। निषेधव्यव-च्छेदेन सार्व्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनति-रेकार्थत्वेनाविशेषात्। तद्धर्म्मिकं सम्बन्धस्याऽसम्बन्धसामानाधिकरण्य-मयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न तथापि सत्त्वकाले तथा-सत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योगएव करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यदि विवक्षितं वा तत्करणमित्ये-वास्तु सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव। अयमेवार्थः का-र्यापि कृच्छ्रा सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते शक्तिकोदयक्रियाया रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तर-भाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्व्वभाविचतुर्दशसंख्यनक्षत्र-समयस्य च करणत्वं स्यात्। नन्वेवमेव युक्तं योगपदेन कारणत्वानुप-पत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करणतस्य सम्भावनानारोहात् नच तत्र सम्बन्धएव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धात्मिकाया दुरपह्नवत्वात्। अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न ध्वसुस्मृ्याः करणत्वापत्तेः।

णोऽस्मिति चेत् तत्किमेतस्मित्यभिधायैव निवृत्तो भवान् आकाङ्क्षितं कि-
लाख्याभिः सामग्र्यपि कारणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुति
मेव वाचयित्वा पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति । इह न सामग्री
कारणं किन्तु तदेकदेशो नानाभूतः प्रत्येकं तथा सामग्री तु यदनन्तरं
कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेऽति चेन्न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य
कारणेऽपि सत्त्वात् कारणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाविभागादौ च
विभागसंयोगनाशादिं प्रति तथात्वापत्तेः । ननु प्रतिसामग्र्येकदेशं
नियतप्रागभावादि कारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यमपीति कथं तद
कारणता प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्यास्तु तस्याः प्राक्सत्त्वमेव
नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तद-
निवेशात् । अपि चैवं विवक्षितमपि कारणं न स्यात् नहि यावत्सत्त्वं
व्यापारवतोऽपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाले क्षणमपि तदनुवृत्ति
निषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणासिद्धेः प्रत्युत
चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृष्टे स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्य्यस्य
सन्तुमुचितत्वात् । यावत्सत्त्वस्य कारणमिति भाषायां सर्व्वस्मिन्
तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्व्वकालसम्ब-
न्धात्मकस्य कश्चित्काले सत्त्वं कार्यं प्रति कालान्तराभावादिति । अथ
क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीत्यस्यायमर्थो यस्मिन् सति भव-
त्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव उत
यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यतएव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव
उत यस्मिन वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव । नाद्यः सामग्र्याः करणत्व
प्रसङ्गात् इच्छादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि
प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च । नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति
वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः स्पृष्टेन
सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तो
तेन प्रमानुत्पादनात् । नापि तृतीयः सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्

उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च। नापि चतुर्थः सहस्थायिनः कारणत्वप्रसङ्गात्। अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति। नैवम्। हस्तादावव्यापनात् किञ्चायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्यं कारणम् उत तदाश्रयं कारणम्। आद्यः लिङ्गपरामर्शे तदसम्भवात्। पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यम्। एवञ्च परमार्थतो व्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमितिद्वितीयव्याप्यत्वपरामर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो ज्ञाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः तत्राप्युभयकर्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न अभावादिसापेक्षनिर्विकल्पप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवह्निव्याप्यधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ वह्निव्याप्यः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः। नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तनकारणोपपत्तौ नान्यथैवमिति नियमे प्रमाणाभावात् तस्य व्यापाराभावान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति चेन्न नित्यसङ्घटितार्थवह्निनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन तदुभयक्रियानियमे प्रमाणाभावात्। नित्यसङ्घटितेऽपि निर्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्न कारणान्तरादेव तदुपपत्तेः तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकापगमात् तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्तामिति चेन्न तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमतिप्रसङ्गेनेति। शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात्। अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात् सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यत इति व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धं स्थिरे चोक्तएव दोषः। शब्द एव तद्व्यापारः किन्न स्यादिति चेन्न तस्य कर्मत्वेन कारककोटिबहि-

र्भावात्। कथञ्चित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्य्यतया ऽप्रधानत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽंशतो नियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः। घटादिबुद्धौ चक्षुरादे श्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेऽपि एवमिदमिति चेत् भिन्नः स्यात् तथा च "बाधेऽदृष्टेऽन्यसाम्यात्किं दृष्टेऽन्यदपि बाध्यताम्। न ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम्। तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्नि-र्ममः पुरा। आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यतइति।" नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्व्विकल्पक-स्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात् अतद्धेत्वाश्रयस्य तद्धेतु व्यापारत्वे चात्यापत्तेः। किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः। नाद्यः कारणस्य पूर्व्वभावितया अवश्यवक्तव्यत्वात्। न द्वितीयः आनन्तर्यं यद्यव्यव-हितानन्तर्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वप्रसक्ते हस्तादे रकरणत्वापत्तेः। अफलव्यापारवतस्तु तथात्वे फणादिष्वतिव्याप्तेः। अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं तदापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्राये ऽन्तरायसम्भवाद्धस्तादावव्याप्तिः अफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधाना सम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फला व्यभिचार इति किन्तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य वा। नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च। अपूर्व्ववाक्यार्थत्ववादिनापि करणयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति। अथोच्यते यद्वानेव करोति तत् कारणं यद्वानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आत्मधर्म्मप्रध्वंसादीनामकर-णानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात्। येन क्रियाकारणेन तु तद्वत् प्रमिमीत इति चेन्न सुखादिप्रमितौ करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। कोऽभिति चेन्न स्वव्यापारतया अकारकत्वेन तद्विशेषकरणाभावानुप-पत्तेः। व्यापारवतामीति चेन्न एवं हि व्यापारवत एव करणत्वं न

स्यात् नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरमस्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं यस्य करणत्व मस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यत इति न घट मुद्दिश्य निपात्य च प्रक्षालयतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात्। किञ्च किन्तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्याविज्ञातत्वात् यदि तल्लक्षण वत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया स्वरूपपरित्यागेनापरस्य लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात् नहि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति। किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अतद्वतोऽप्यनुमानादेः प्रमाणत्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते। ननु यद्यपी-न्द्रियादेर्विशेषतोऽव्याप्तिस्तदपि तज्जातीयकरणमात्रतया तन्मात्र-स्याव्याप्तिरेव। नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत इति न करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात्। अथ यां प्रमां यत्नेनैव जनयति तस्यां तत्करणं नैवं कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात्। यज्जाति कामिति चेत् नैवं परोक्षत्वजातिकां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्या करणत्वप्रसङ्गात साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न प्रत्येकमुपादानेऽव्याप्तेः सम्भूयोपादाने सर्वाव्याप्तेः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यदभावात् कर्तृ-कर्मणी क्रियां न जनयतः तत्करणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमाणमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः उतासती अपि। आद्ये अतीतानागतानुमानादि करणाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्। यथा हि तत्र चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्य-भावात् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात्। एतेन सामान्यतोऽभि-धानं प्रत्युक्तम् अस्मदादिकर्तृकसापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञाने करण

दादिकर्तृकरणतापत्तेः। एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणाप्रमा
णादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य
प्रमायामन्वयस्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति।
चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्श
स्याकरणत्वापातात्। नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पकस्य
तत्र प्रामाण्यं केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः। संस्कारादि
पर्य्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्य्यहेतोः कारका
व्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् नच लिङ्गस्यैव परामर्श
व्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्शस्या
लिङ्गजत्वेन तद्व्यापारत्वानुपपत्तेः। यातोऽत्राग्न्यादिभिरत्रासीद्धूम इति
प्रतीत्य तदा तत्र वह्निरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रातत्त्वात् धूमस्य
परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात्। किञ्च यत्किञ्चिद-
पेक्षया चरमव्यापारत्वस्य सर्व्वकारकसाधारण्यात्सर्व्वकारकापेक्षया
चरमव्यापारत्वस्य चापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः। कर्त्र-
पेक्षयेति चेन्न कर्तृधर्म्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गता-
दवस्थ्यात्। व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि सएव प्रसङ्गः।
एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षया परापरकर्तृव्यापारस्य चरमभावित्वात्।
यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात् व्यापार
सिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात्। व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षण
हीनतापत्तेः। यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरम
व्यापारमिष्टमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्य्या
सिद्धेस्तत्करणत्वापातात्। अनीश्वरपक्षे चाक्षुसंयोगादिभिरेव सव्या-
पारकर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् छेदादेर्हि करणसंयोगादिभिरेव सव्यापारे
कर्म्मण्यपि प्रसङ्गात्। छेदादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति
कुतस्तद्व्यवच्छेदः कृत्यादिव्याप्तेश्चेति। अनन्तरफलं करणमित्यपि न
अविशेषितानन्तर्य्यस्य सर्व्वकारकसाधारण्यात् अव्यवहितानन्तर्य्यस्य

आपाद्यापेक्षया यागाद्यव्यापनात्। व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्यव्याप-
नात् व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्व्वकारकव्यापनात्। किञ्च तत्कार्य्यो
यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः इत्यत्रेन्द्रियकार्य्यो लिङ्गपरामर्शोऽनु-
मितिक्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानुमितिः प्रमा। अथ हेतोः
सतः कार्य्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्यहेतोरिन्द्रियस्य
कुतः करणत्वं स्यादिति। नैवम्। किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रि-
यस्य नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत्पूर्व्वभावित्वं नियतत्व
मपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवत्येव प्रतिसत्वं केन-
चिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति अन्यथा चक्षुरिन्द्रियादेः परस्परव्यभि-
चारादकरणिकैव प्रमा स्यात्। मनःसंयोगादेरेव तथात्वे च प्रमा
साधारण्यम् अपि चक्षुरादेरकरणत्वापातः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं
प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ततो येन
केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपद्यते तेनैव रूपेण प्रस-
ङ्गोपपत्तिः। अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादाविति चेन्न
निरुपाधित्वाविशेषेणोभयार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष
त्यागानवकाशादिति अन्यथा व्यतिरेककारणकत्वापत्तेः। अथान्यत्रास्तु
यदा तदा करणं प्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणं चतस्रः
खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः। नच प्रमाता
प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः प्रमाणानि तु यथायथं चतसृषु साधारणानीति
भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानीति। नैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे
भक्षालिख्यमिव पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात्। अर्थजत्वस्य च सा-
क्षात्कारित्वं अतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयार्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्।
आप्तोक्तौ तु वक्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् के-
मित्युत्तरे च पूर्व्वमेवोक्तमिति विवक्षितजातिभेदोपधायकत्वेन प्रमित्य
समवायिकारणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यतएव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरण
निरुक्तिदूषणानि।

एवं विशेषतोऽपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि तथाहि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्याहुः। किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये वचिह्नोपदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् उतान्यत्किञ्चिदर्थमेव। तत्र नाद्यः। तथाहि किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा। नाद्यः तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयादप्याहृतत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या आत्मत्वस्वीकारे व्याप्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्व्वसाजात्यम्। अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षितमिदमुच्यते तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया संग्राह्याभावप्रसङ्गः लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्। न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं भवत्यर्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नात् व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन। यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमप्रतएव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्र्याविशेषात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवोऽतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन दुरवधारणत्वात् तथाहि न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणत्वात् नापि कार्य्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणमतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः कार्य्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्य्यगतैकजात्यस्य पूर्व्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे ततएव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया पारम्पर्य्यकुसृष्ट्या। नन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरतिव्याप्ते

वानुद्भावनात् । नैवम् । प्रथमभावितयावश्यानुष्ठेयतया च लघोरुपा-
यात् साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यामितरमभावितयावश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च
गुरूपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वा-
ल्य तमोनिरासाय यतमानस्येव पुंसः । नहि तत्र दीपान्तरस्य कश्चि
द्दीपदोषः किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्य्यनुयोज्यः सर्व्वसाधनसाधा-
रणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव
सर्व्वप्रमाणानाम् तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः सामान्यदोषा-
देवेदं दुष्टं लक्षणमिति । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः साक्षात्कारि-
त्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गः । अस्तु मान्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव
साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रति
पत्तिकत्वात् । नच तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनै-
वोपपत्तेरिति चेन्न यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्र-
माणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः यदा
च कश्चित्तत्प्रत्यक्षजातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीय
तया साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं
लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्रेन्द्रियजत्वे तल्लिङ्गं नास्ति तत्र
लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यम् तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं
कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्व्वकतदनुमानकल्पनया । अथ तथा लिङ्ग
द्वयं तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् इन्द्रियजत्वन्तु तथात्वात् लक्षण
मिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव
सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः स ह्येवंरूपो यदिन्द्रियार्थ
सन्निकर्षजादि तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यनुपपन्नो लक्ष
णस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वावगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु
व्यवहारनियमनिदानमव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् अतएव
न चतुर्थः कल्पनागौरवदोषस्याधिकः । नापि पञ्चमः तादृशस्य दर्श

यितुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम्। किञ्च प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसंग्रहीतस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणोर्निवृत्तिः प्रदर्श्यते तथा च सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं व्यभिचार्यपि भासमानस्य रक्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते। अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणवाक्यं तथाप्यसङ्गतिः तथा हि किं कियन्मात्रभासमानेन्द्रियसंयोगजत्वं विवक्षितम् उत यावद्भासमानेन्द्रियसंयोगजत्वम्। आद्ये व्यभिचाराव्यवच्छेदः निर्विकल्पकासंग्रहश्च। नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् तथा हि किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियसंयोगः उत भासमानतोपलक्षितस्य। नाद्यः पूर्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्वभावित्वात् द्वितीये घटोऽविवक्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा। नाद्यः तथा हि यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं न च तदात्मनि प्रत्यक्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यस्य च विषयनियतत्वात्। यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा पटालम्बने घटोऽयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम्। नन्विदमुत्तरम् घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम्। नहि तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमिति तर्ह्यात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव कथमेवं स्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद् घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनवभासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र घटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यत इति स्मर्तव्यम्। अस्ति ह्यात्मनो भासमानत्वं कदाचित् केनचिदन्यथा अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्रापीति चेन्न स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोषस्तदवस्थः। अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा तस्याः स्वरूपस्यासाधारणतया तत्परित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र गतत्वादतिव्याप्तिः व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्य एकत्वादभिहितलक्षीभूतासाधारणरूपत्वाभावात्।

अन्तःकरणमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिरिति चेन्न यदेकमसाधारणस्वरूपं लक्षणत्वेन निरुच्यते भवता न तदन्यस्वरूपमतः कथं तदपि लक्ष्यमित्यपिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यम्। यदपि साधारणं रूपम् एतदन्तःकरणव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृतं स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चानुगतस्य रूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्यव्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासहत्वात् किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वमथ यत्किञ्चिदपेक्षया। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः। द्वितीये तु घटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि सदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितमतोऽविवक्षितार्थत्वमिति चेन्न आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति। नहि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयोगानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं नाम यदनन्तरं भासनोत्पत्तिरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासनोत्पत्तेः। भासनान्तरं तत् न त्विदं भासनमिति चेन्न अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वात् लक्षणस्य। अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ न च दोष इति। मैवम् यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं किन्तु सामान्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितं यदि तु तदीयत्वं विशेषणमुपादत्से भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः। यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा अव्यापकत्वप्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति अतएवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन्यपि पट

ज्ञानस्य घटांशे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुषङ्गो द्रष्टव्यः । यदिन्द्रिय सन्निकर्षोत्पन्नमिति विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्याद- व्याप्त्यापत्तेः । यदि तु यत्तच्छब्दार्थोऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटो ऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत । अथाव्यति- रिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा ध्यात्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञान- मव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽनुसृतो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सन्नि- कर्षात् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्र तत्प्रत्यक्षतया प्रमाणमित्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारण्यासाधारण्यार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थम् । नहि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्नि- कर्षादुत्पन्नं संस्कारसचिवा प्रत्यासत्ती रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्वानु- भूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् गुरुमतानुसा- रेण सुतरां विशेषणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्व वैशिष्ट्ये पुरोवर्त्तिनि तदभावात् तत्सन्निकर्षांशेऽप्रामाण्यं न तु रजत- त्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तल्ल- क्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न विकल्पासह- त्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्त- दवगमः उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् यद्यन्यस्मात् कृतममुना लक्षणा- भिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदिष्टतया साक्षात्कारित्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन । न तावदाद्यः त्वद्वचन

साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् नापि प्रथमः वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्व्वत्र स्यात् । अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्व मन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानाति तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना सचानुमानभावे नैवानाप्तोपदेशतया । अतएव लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्षते यद्यथा श्रावणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यदप्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत्साक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथा चैता स्तस्मात्तथा एतदनुमानप्रतिपादकस्य वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारणं पूर्व्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादनमित्युक्तदोषानवकाश इति न प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत शब्दभेदः । आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं साक्षात्कारिणि तस्य लक्षयितो लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यविदिताभिरनुमानादप्यभिसम्बन्धो बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत् तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्याल्लक्षणवाक्यप्रमनुमानं निष्प्रयोजनम् अथ सामान्यतो जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य । आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् द्वितीये किं कुतोऽसौ व्यवहारस्य विशेष इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः । एतेन सर्व्वेष्वेव लक्षणस्य स्वीकारः परास्तनीयः । तथाहि "नात्यापन्था प्रमामाभास्तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः । तद्विना तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु । अथान्यः सविशेषश्चेत् तद्धीत्वं कैश्चिदिष्यते । इतः साकारवादाय निष्कः स्पष्टमेव तत् । कार्यादर्थाद्यवो धर्म्मानानुमानाद्यो

यथा। तद्वीत्वमपि तद्वत्स्वादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत्। सोऽपि वा धीविशेषः किं धीकार्य्यं स्वक्रियं विना। एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधावने। समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य चरतोः। कौ तदस्तु प्रति वस्तुवस्तुधीव्यवहारयोः। उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः। अनिर्वचनीयतावादपादसेवागति रनयोः॥,

नापि द्वितीयः। तथाहि अयमनुमानार्थः स्यात् श्रावणादिप्रतिपन्नयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमनाश्रित्य साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते तर्हि शशविषाणभवगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात्। अथ अवगडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः क्वचिदप्यप्रयोगात् शशविषाणादिशब्दाश्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष इति चेत्। नैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयोगप्रसङ्गः। साक्षात्कारित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो नत्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दाना-मिति विशेष इति चेत्। एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्व्वत्रा-स्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् स च व्यव-हारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभाव मवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम्। एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्य मित्य-प्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधानमपास्तं वेदितव्यं पूर्व्वप्रतिपन्नमेव वाच्य वाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मर्य्यत इति चेन्न अवगतसमयस्य प्रत्यक्ष शब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् अवगत शब्दार्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्य्यते तदा लक्षणा वाक्यगत पदपदार्थसम्बन्धार्थमपि लक्षणानामभिधानीयमविशेषादेवं

लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्य्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणा-
भिधानं नार्थवत् तेन शास्त्राप्तभावानङ्गीकारात् किन्तु शिष्यार्थं लक्षण-
मुच्यते शिष्ये हि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं
प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमनर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा शिष्यमाणम्
यस्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थ इति। नैवं
यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञामात्रादे-
वाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं
शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाच्यं यत्र हेत्वा-
द्युपात्तं लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपक्षशास्त्रकाराप्त-
भावमिति मन्यसे तदप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। अस्ति
समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरण-
वादि। यदि च शास्त्रान्तरसाध्येऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयस्तर्हि
प्रकृतिप्रत्ययविभागो न साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते लिङ्गं
वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तदभावेऽपि पराजयो जायत एव।
अथवास्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं त्वयमपि भव-
च्छास्त्रस्य विषयः। तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवदीयशास्त्रस्य
बहूनि नामानि विद्यन्ते कोषान्तरवर्त्तीनि कुतो न व्युत्पादितानि
तानीति। अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पा-
दनं न सर्व्वेषामित्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणाव्युत्पा-
दनमेवं लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्य्यवसानमापतितं शास्त्रस्य तत्त-
ल्लक्षणवाक्यप्रयोग एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात्।
अथ नानालक्षणप्रणेतॄणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ
एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे तथाप्य-
नुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः अस्ति च
छिदुरादिपदानामर्थे कर्म्मकर्तृत्वाकर्म्मकर्तृत्वे विवादः अस्ति च भाव
शब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य

पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ। एवमन्यस्मिन्नपि वह्नौ पदार्थे आ-
ग्रति विप्रतिपत्तय लक्षणानि कल्पितानि तदास्तामेकत्र विस्त-
राभिनिवेशः। किञ्च किं तत्साक्षात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति
चेन्न सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तेः विशेषणत्वे च यदि
विशेषपर्य्यवसायां विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षण
क्षीणत्वेनाभूतमप्रत्यक्षत्वापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्ति
ग्रहादनुमानादपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः। अथा-
नुगमात्तत्र न तदनुना तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमा-
नादसिद्ध्यापत्तिश्च। यथाहि व्यक्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं
विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीत्यपर्य्यवसाना
भावात्प्रत्यक्षधर्म्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीत्य-
पर्य्यवसानात्सद्भिः साक्षात्प्रकाशः स्यात्। अप्रतिपद्यमानानन्तविशेष
प्रकाशकस्यनैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वात् श्रेयसि-
तरा साक्षात्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनावीजस्य तावतापि चरि-
तार्थत्वादिति चेत् तत्कल्पनादिनातएव विस्तरस्तत्र वक्ष्यते विशेषस्य
यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाव्याप्तिः। यदि च विश्वव्यावृत्तस्वरूप
प्रकाशात् सोऽपि तथा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः तत्र
जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपक्षादिव्यव-
च्छेदमात्रप्रकाशादिशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमित्यादिव्याप्तिः। अथ
इन्द्रियकरणकानुभूतित्वं तत्र साक्षात्कारिणीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेना
न्योन्याश्रयत्वापत्तेरिति केचित् तन्न अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य भावत्व
विशेषितस्येन्द्रियनिरुक्तेः सम्भवात् विना कार्य्यगतविशेषसिद्धिं किं
प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु आद्यः साधीयान्। एतेन ज्ञातता
काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एक
रूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात्। नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथा
नुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। नापि

न्द्रियजनितत्वमतिप्रसङ्गात् । स्मरणेयजत्वे च स्वार्थत्वाख्यानस्यानुगमात् पूर्व्वदोषानिवृत्तेश्च । अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति तन्न प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तन्नयादौ प्रमित्सा-दर्शनात् । अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भाव स्यात्वं तन्न तत्साक्षात्त्वानवगतौ तद्विजातीयानवगतेः अदिसम्प्रत्यनुमादिविषयार्थां प्रत्यक्षयितुमनिच्छेश्च । प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने हस्ताभ्योक्तस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्यप्येके । अज्ञायमानासाधारण कारणकानुभवत्वं कारणविशेषणीकृतभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापेक्ष-णात् । नावधिस्तत्र ज्ञायमान स्तथा अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीता-दाववधौ तथाप्रत्ययादिति चेत् तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि धूमदर्शना त्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषणतया ज्ञेयहेतुता तुल्यैवेति । असाधारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न अनु-मितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गानुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वासम्भ-वेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् । लिङ्गज्ञानं तावत्करणं तच्च स्व प्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमानतया करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् । अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्ज्जने चक्षुरात्यनुमित्यनन्तरं दै-वोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेनेति निषेधस्य विशेषणे दैवागतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भ वादसिद्धिः । विधौ कारणत्वप्रविष्टस्वार्थे नियमो निरुच्यतइति चेन्न तथापि वैयर्थ्यादेव । अन्यथातिप्रसक्तेर्वैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यति प्रसक्तेरेव नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः । अन्यथासिद्धेर्नेति चेन्न तुल्यत्वात् । किञ्च यत्र निषेधः तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यमन्यथा किमादाय नियमो निरूप्य इति कार्य्यगतैकरूप्यमनभिधाय न निस्तारः । विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य्यगतैकरूप्यमनिरूप्य न

निश्चाययत् ज्ञायमानं नाम करणमिति चेत् यदि कार्य्यव्यक्तिमभि-
सन्धाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तथाकरणत्वं दुरवधारणं ततस्तज्जा-
तीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं पतनीयमिति । स्वाव्यव-
हितार्थप्रकाशत्वं तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम्
इन्द्रियमपेक्ष्य तदसन्निकर्षश्च तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्व-
मिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः सविशेषणगोचरानुमानव्याप्तेः ।
ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविकल्पकविशेषाव्यापनात् । एतेन
विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति प्रत्युक्तं सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेद
रूपविषयत्वात् तदवच्छिन्नज्ञानजन्यत्वात् स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्य-
धीत्वं तत् । नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि वि-
शिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात् ।
स्वप्रतियोगित्वेन विशेषणादेति चेन्न स्वपदेनैव द्वारीकृतत्वात् कार्य्य
व्यक्तावजन्यतायाः दुरवधारणत्वाच्च । तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचार
शास्त्रग्रहे च कार्य्यैकजात्ये पूर्व्ववत्पतनमिति स्वकालावच्छिन्नार्थबोध-
कत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थाविवेचनात् । कथञ्चानुमानादिव्यव-
च्छेदः तच्च व्याप्त्यादिप्रविष्टकालनियतार्थत्वं यद्यपि चन्द्रोदयसमुद्र
वृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तथापि व्याप्तिप्रविष्टत्वेन तादृशत्वस्य प्रयोजि-
केति चेन्न कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् । नच
यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यस्य वैलक्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ
किमनेन नच तदपीति वक्ष्यते । व्याप्त्यादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव
समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते ।
यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भ-
वइति तदप्ययुक्तं वस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात् । वर्त्तमान
प्रकाशकत्वेति निरुक्तिपर्य्यवसानात् वर्त्तमानार्थस्य च सर्व्वनिर्व्वच-
नीयत्वात् । तथाचोक्तम् "सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना ।"
तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

योढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न दोषवशाज्जातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात्। प्रमासाक्षात्कारत्वावच्छेद्येति चेन्न साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्। अनिरुक्तमनुद्धिमते योढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिति विकल्पानुपपत्तेः साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति चेन्न अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्नकालसम्बद्धबोधत्वं न तत्रास्तीति चेन्न व्यभिचारात् यत्र लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र तत्कालत्वाव्यभिचारात्। एतेन यदि न लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैवत्वमात् सत्यव्याप्यव्यापकान्तरवतः प्राप्तौ व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्रमात्रा तावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावान्निर्वाच्यमापद्येतेति निरस्तम्। भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् तथापि चाभ्राद्विलदर्शमाने प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात्। अनुपस्थितप्रतीतिः साक्षाद्धीरिति चेन्न विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात्। करणानुपस्थितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकरणोपस्थिताव्यापनात्। स्वकरणोपस्थितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। व्याप्त्युपस्थितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न व्याप्त्यादि प्रत्यक्षाव्यापनात् असिद्धत्वाच्च पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च व्याप्तिप्रतिपादनात् शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात्। अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः। यदि मध्यविशेषान्तरव्यवस्थितिर्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः। अथ व्यापकज्ञानपूर्वकत्वं व्यवधानं तदा महत्त्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्वरूक्तिः। साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात्। अथ

ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं तस्यानुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् तन्न स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् भावनाबलजस्य च कचिद्दासोक्तादिधर्म्मिकक्रियाद्याश्रयधर्म्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति। इदन्तु स्यात् परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवसीयमानायां परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिसाक्षात्कारया प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परैः सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो यद्बलात्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रतीति कल्पोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीता कस्याश्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् नहि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत् नैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटावभासः यदेकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः स ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तज्जातिज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्त्वे त्विति विशेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न साक्षात्त्वस्य वाच्याभावात् किन्तु तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्म्मिकायाश्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व सङ्करो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न स्वस्यार्थस्य विनिगमकत्वत्वापत्तेः। सार्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लिङ्गादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमितित्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तदीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षादपि सा न स्यात्। व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरिष्येत न च तदत्र रूपप्रकारत्वाभावात्। नच व्यञ्जकानियमानभ्युपगत्या न तदवोपगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचिद्बोधितमिति संशयानुपपत्तेः। प्रसूतायां कस्येताशायां तद्द्वौ लभ्यते मनसा

ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वापत्ते विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्। अथ धर्म्मस्य साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशत्वादे निरक्तं तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्यतः पदार्थान्तर अपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वा- दिति चेन्न तस्यापि साक्षात्त्वे क्वचित्तद्विवादो न स्यादित्यादिदोष साम्यात्। अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः कथं व्याप्त्यादिग्रह इत्यादिदुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति। लिङ्गादिज्ञानाभावसमुदायवती धीः साक्षा- दिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः तादृशी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः। अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाज- निता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धी रनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्व्यादि परित्याग व्यवच्छेदहेतुभणितत्वेनापि सा- क्षात्त्वतत्र तथानुगतबुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानु सरणं ननु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्ता पत्तिदारस्यैव कल्प्यत्वात् तत्तज्जनितत्वाभावोऽपि हि तेनैव रूपेणानुगत व्यवहारप्रत्यया बाधकाभ्यान्नान्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविश्रे- षान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात् “विभिन्नः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थिनः। नैव चेदपराद्धान्ते निमन्थ्यापोह वादिना।” शब्दानुमानोपमानप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न क्षमते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येक मिदं लक्षणमुत मिलितम्। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् नहि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलिताद्यनुमित्यादिषु निषेधमेलकसम्भवेऽपि प्रत्यक्ष- त्वानभ्युपगमात् न शङ्काभ्रमयोर्यथायथमनुमानिषेधानां अप्रत्यक्षत्वमपि चैका-

अशक्यमिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोप-
चारयोगाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते । असमुदायत्वे सतीत्यपि
विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोध-
भयेनासमुदायत्वस्येष्टत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः । ज्ञानस्यैवं
विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव । एकेति च कि-
मात्यन्तिकाभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाधिमत्ता
उतैकसंख्यायोगिता उत द्व्यादिसंख्यायोगाभावः । आद्ये तद्विशिष्ट-
स्याव्यापकतादोषः ज्ञानात्मनोऽभेदस्य व्याहतत्वात् धर्म्मिणा च
सहाविशेषणे च तस्य धर्म्मत्वं तत्त्वमस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्म्मत्वानुप-
पत्तेः । आश्रयाभेदोपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
यत्वं ज्ञायमानमस्तु कथञ्चनान्यथा प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात् । न तृतीयः
परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि
चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे चानुमित्यादिचयवृ-
त्तीनां यथायथमपरभावान्नैकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात् ।
मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः वैशे-
षिकमतानुसारेणानुमित्यादिचयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनु-
सारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसंख्यायोगात् तथापि नैकस्यां प्रत्यक्ष-
व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिः । द्व्यादिसंख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभाव-
शब्देन विवक्षित इति चेन्न का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्ती-
त्युच्यते । तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैकस्यां व्यक्तौ नास्तीति
चेन्न एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात् नहि तस्य तत्रैव
वृत्तिरन्यस्मिन्वृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वसंख्यावत्यामेव व्यक्तौ
द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेषश्च । एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्याव्यक्ति-
र्नान्येति चेन्न सत्तायामप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च ।
सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रतिव्यक्तिभिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् नूनं
वैशेषिकैर्विप्रलब्धोऽसि कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहार-

विशेषणतयाप्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रकल्पति । सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न सामान्यात् जातिपरापरत्वधीव्यवस्यैव च क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । न तथेति चेत् घटेऽनवस्थानुमायां न ज्ञातवितथादौ तदंश इत्यनिश्चयवददोषत्वात् मन्यतु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन घटत्वादि यत्र न समाप्यते अभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । नैवम् । अनुमित्यादित्रयेऽपि न घटत्वं परिसमाप्तम् एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या सा घटत्वव्यक्ति यान्यत्रेति चेन्न घटत्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात् । काचिदपि घटत्वव्यक्ति यत्र न समाप्यत इति चेन्न अव्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च घटत्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतस्थितेन भवताऽभ्युपगम्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तय स्तिस्रो न स्युः तदेव भिरभिधीयते यत्र घटत्वं परिसमाप्यते । किञ्च तथापि सत्त्वातिव्यापकतादोषः घटत्वेनावच्छिन्नानुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्तनाय भवताभिधीयते काचिदपि घटत्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति । नचैवमुक्तो सातिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात् । कश्चि घटत्वावच्छिन्ने तस्मिन घटव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते घटत्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् घटत्वव्यक्त्यन्तरं भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते न तु तत्रैव परिसमाप्यते यत्र चोक्तसपाधिभूतं घटत्वं तेषु यदि घटत्वसमाप्तिधर्म्मिषु दृश्यते तदा तदंशनेन तत्र धर्म्मिमात्रे प्रत्यक्षव्यावृत्तिः सिद्ध्येत् न तु घटत्वविशिष्टे धर्म्मिणि तस्मादितिव्यापकं तदवस्थमेव । अभावत्रयस्य घटत्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततानुपगतवत्तिविशिष्टे धर्म्मिणि वर्त्तते न त्वविशिष्टे प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् । अथ मन्यसे तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः तद्वाभावत्रयवत् घटविशे-

यथासम्भवकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभाववत्त्वं प्रमितित्वं चेत्तद्याप्यस्ति तत्र-त्यज्ञप्तिमिति चेत् ब्रूमहे। न भवतापि भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभाववत्त्वस्य स्वव्यावर्त्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि यदि प्रमि-तित्वस्य कादाचित्कत्वे नियामकं नेष्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात् न वा काचिदपि । "सर्वं च सत्तासत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया । निया-मकाद्धि भावानां कादाचित्कत्वस्य सम्भवः ।" तन्नियामकमात्रं विशे-षणीभूतं वा वक्तव्यम् उपलक्षणीभूतं वा । आद्ये यदेव प्रमितित्वस्या-वच्छेदकं तदेव यद्यभाववत्त्वस्यापि तदा भित्त्यावच्छिन्नेऽनुमित्यादाव-भाववत्त्वस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितित्वेनापि भित्त्यावच्छिन्ने भवितव्य-मिति प्रमितित्वस्य तदवच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मा-वच्छिन्नं चाभाववत्त्वमन्यथा तदा नास्ति तत्त्वतोऽपि प्रमितित्वस्यैक-धर्मविशिष्टाश्रयत्वं तत्तद्गमेकाश्रयत्वे विशिष्टे धर्मिण्याश्रितो धर्म्या-श्रित एवेति सत्त्वा च प्रमितित्वस्याभाववत्त्वसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादि-ष्वपि प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केनचिद्ध-र्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु भित्तिविशिष्टोऽपि विशिष्ट-स्तोऽपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवस्थावाचकत्वात् । यथा दण्डेऽपि पुरुषः पुरुष एव एवं सत्युपलक्षितादनन्यभूते भित्तिविशिष्टेऽप्यनु-मित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यव-स्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात् । तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता तथा-प्युपलक्षकेण भित्तिविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी किन्तु स्वरूपे-णेति चेन्न उत्पत्तेश्च यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि तथापि विशि-ष्टेन रूपेण नावच्छिन्नोपलक्षितमिति चेत् किमुपलक्षि अविशिष्टेनापि तन्नो-पलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेऽपि वैयधिकरण्यापत्तिः । तदास्तामुक्त सत् प्रसङ्गवचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दू-षणसमूहः स्वयमूहनीयः । "एतदेव परान्प्रति भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

लक्षणस्याभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ।" अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ।

अनुमानमपि किमुच्यते । व्याप्यपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं धूमस्य पक्षधर्म्मत्वमिति चेन्न संभवस्तोमप्रत्यक्षत्वे तत्र हस्त्यापि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात् अत एव न तस्य वर्त्तमान स्यातत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् विशेषणत्वेनानुमाय व्यापकं धर्म्मिणा नाश्ववदप्रत्यक्षव्यापत्तेः पक्षधर्म्मो हेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशस्य वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः । तथापि विशेष्यमादाय साध्येवेति चेन्न साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिग्रहायत्तं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्य्यवसानप्रसङ्गादेवेति । सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्म्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या । सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सा । मोक्षमार्गेऽपि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्यवलक्षणेन च । श्रेयात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति ।" एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता । व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीतव्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः व्याप्त्यग्रहेऽखिलः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्यताहितया अवच्छेदकत्वात् । अत एव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते धारावाहिनि तत्राप्यापत्तेः । गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नच तदनुमानमेव असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्म्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवद् पक्षधर्म्मत्वात् । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न व्याप्यविषयत्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सत्प्रतियोगिकग्रहणं

तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशे-
षणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् विशेषणीभूतव्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न अग्निधूमौ व्याप्ताविन्या-
प्तोपदेशात्पूर्व्वं भूयो गृहीतवह्निधूमस्यापि पर्व्वतस्य वह्निधूमाग्रहणकाले
विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शेऽनुमानं स्यात्
न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्। किन्नाम
प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनरा-
प्तोपदिष्टाद्विचारान्तराद्वा येव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्य-
भिजानतः व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात्। विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति
चेन्न अव्यापकत्वप्रसङ्गात्। एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भ-
वात् सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। किञ्च धूमव-
त्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानींवाग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः
साध्यः तदानीमिवान्यदाप्यनर्थिप्रवृत्तेरपि प्रसङ्गात्। न हि तस्य
तदानीमनभिमततया व्याप्तत्वानवगमात्। तदेति धूमकालोपेक्षित इति
चेन्न क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानसम्भवात् कालान्तरस्यापि धूम
कालत्वात्। तद्गतधूमकालोपेक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेष
वचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः हेतोः
पक्षधर्म्मतया व्याप्यपर्व्वतादिधर्म्मः साध्यो माभूत्ततस्तद्वस्तु कालान्तरे किं
न स्यात्। तं कालमन्तर्भाव्य पक्षान्ते कथं पक्षाग्निव्याप्यं प्रवर्त्तते।
धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते तद्धूमकालच्छेदप्रतः स्ववृत्तिः।

कथं व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम्। अविनाभाव इति चेन्न किमे-
कस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽ
परस्य व्यतिरेकः। यद्याद्यस्तदा व्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपर-
स्यान्वय इत्युक्तं स्यात्। एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो
व्याप्तिः स्यात्। न व्याप्तिकः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्व्वत्रिकस्य तथात्वेन
विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्व्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्व्वासु

तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत् । नेयं सर्व्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने ग्रहणावधारणा । न च सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तज्ज्ञप्तिकारणासम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते । यदनभ्युपगमे पक्षधर्मानुबाह्य सुखयोः सुखप्रायमिति वाष्पस्य नित्यपातसम्भवादिति चेत् । नैवम् । सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्वादिनापि गृह्णतः सार्व्वज्ञ्यप्रसङ्गात् कश्चिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्व्वज्ञ्यापादनमिति न प्रसक्त्यापि प्रमेयतया सर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वथा प्रमेयमिति यावदिद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः । तथास्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्दास्ये । स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्म्मिणामेकात्म्यमेव अतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्व्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकात्म्यवेदिनः सार्व्वज्ञ्यम् । अथ वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्म्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात् "एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति ।" तत्त्वतस्तादूप्येण एकीभूता इति । तदेतदपि नोपपन्नं नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः । अथ रूपान्तरेण नानात्वम् प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् तर्हि प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञापत्तिस्तादवस्थ्येवेति । किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धावच्छिन्नत्वे किं प्रमाणम् । एवं व्यक्तित्वात्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत् तर्हि

क्वचिदेवमवधारितस्य यद्यभिचारो दृश्यते तत्र स्यात् इन्द्रियेण तस्य सम्बन्धस्य प्रमितत्वात्। भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिस्तु पश्चाद्बाधादिति चेन्न सामग्रीभेदे क्वाचित्कभ्रान्तिः क्वाचित्कप्रमितिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य च दुष्करत्वात्। कार्यभेदादेव सामग्री भेदोऽप्युन्नेय इति चेत् उन्नीयताम् स एव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यं न तावत्सार्वत्रिकसम्बन्धभावाभावावलक्षणदार्शिभादिनां सम्बन्धानाम-सम्बन्धेनाकारणत्वात्। सामान्यतश्च सजातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणं क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात्। किमेतावता अन्यदेव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति चेत्। सन्निकृष्टेन्द्रियसहकारिभूतः कारणान्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम्। नाद्यः इन्द्रियस्य आविर्भूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि विचारयतः पूर्वप्रतीतसम्बन्धधर्मिद्वयस्य व्याप्त्यवधारणादर्शनात्। तदपि मनोऽतीन्द्रियमिति चेत् अस्तु तस्मिन् कार्ये मनसः कारणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्य परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः कारणत्वमात्रम् चक्षुरादि लक्षणानन्यमनस एव स्यात् चक्षुरादिवत्कारणम् अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति समममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अन्यथा चाक्षुषादि प्रतीतावपि चक्षुरादेः कारणत्वं न स्यात्। उच्यते तत्रापि चक्षुः मन एव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्कारणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा। नापि विनाभाव एव एतस्य व्यतिरेकाभावस्याव्यतिरेकः सन्निवेशोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः। एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकस्य पार्थिवत्वव्यतिरेकस्य क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत। सार्वत्रिकं व्यतिरेकयोगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कम् अत एवोच्यते। अविनाभावनियम इति चेन्न सार्वत्रिकान्वयावधारणाशिष्टन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् अशक्यत्वेनान्यथावधारणमेवा

स्तु सार्वत्रिकं ज्ञातं व्यतिरेकावधारणकुटिलितया । यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केचित् तत्र यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात् । आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवात् अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानम् अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिः अनुमानाव्यतिरेकात् व्यतिरेके तु यदि लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तदेव लिङ्गसिद्धेः ज्ञातमनुमानेन । अनेवम्भावे च तयोः किमायातम् । अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका तथापि कीदृगभ्युपगम इति प्रष्टव्यं किं विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीना यत्र क्वचिदन्वयव्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वयः उत क्लिष्टविशेषणवेषणेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयोव्याप्तिः उत सार्वत्रिकान्वयः स च विपक्षे बाधकादवगम्यते । नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथाहि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविषयम् उत सामान्यविषयम् । आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकाभूतयार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः व्यर्थमनुमानव्यसनेन । द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्त्वमात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवं रूपो हि सामान्यतो विपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्यवस्यति । अविरोधश्च क्वचित्साहित्यादुपपत्त्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवंभूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात् । सार्वत्रिकोऽन्वयइत्येवोच्यताम् न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम् । नापि तृतीयः बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पेन प्रागुक्तेनैव निरस्तत्वात् । नापि चतुर्थः तथाहि यद्धूमवत्तदग्निमदित्यनेनान्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं तत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं व्यर्थतरमेवेति गतमनुमानम् । सामान्यतोऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषाव्याप्तिरूपो विव-

च्छितः उत कालदेशादिसम्बन्धतस्तस्य । नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः व्यभिसमङ्गूपतया कृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवह्निविशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिभिस्तथा परिच्छेदात् । यथा प्राक् प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानींभावदेशयोर्विशेषावस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते । तथैवाप्यस्तु तत्समनुमानेन । नाप्युपमानं साधकं विपक्षे ग्रवयं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेनेतादृशे विषये उदयात् । नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् । अभावस्तु कादाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेके धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत नचोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तच्च न तथाहि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्त्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वा अनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत । अत्रापि व्यभिचारो न द्रष्टव्य इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा तच्चायमनुपलम्भकः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेवञ्चाशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्वत्रानुसरंस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति । नैवम् । किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतु

फलतोऽप्येव न भविष्यति । एवन्तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मा-
दपि हेतोरयमुदेष्यतीति । न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं
न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैक-
जात्यवत्तदुपपत्तेः । तथेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारि-
त्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरि-
हारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवताऽवश्यं वक्तव्यत्वात् । धूमेऽपि वह्नि-
विशेषस्यैव प्रयोजकत्वस्य तदभ्याप्तुं शक्यत्वात् । न दृश्यते तावदग्नि-
प्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शन-
स्यापातेऽपि हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विपक्षत्वा-
दुपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो ज्ञास्यते तदाऽसौ
विकल्पयिष्यत इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् । अस्मदात्मनो योगोऽनु-
गतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यथात्मनो योगादुत्पद्यमानं ज्ञानं
स्यादितीच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि चादृष्टविशेषो वा शक्ति-
भेदो वा कारणत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते
तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत
एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र
नियामकाभावात् शङ्क्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं
स्यादिति प्रतिवाद्यात्मानमनुमानादिव्यतिरेकेण बाधादमेव प्रत्युक्त्युप-
पत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्योऽनुमानेऽप्येतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात
इति चेन्न धूमवदग्नेरपि वह्निकारणविशेषस्यानुमानस्यैवं सति तद-
नुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमाणवैचित्र्यानुपपत्तेः ।
साधारणधर्म्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये साम-
ग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात् परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां
प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघात

स्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् व्याहारादिका-रणाज्जायमानमेकत्वं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात्। तस्मात्त्वदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा यदि प्रथमः शङ्काखिलत्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव भवतु शङ्काया अपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्का सवणस्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्ताकाले तदवलम्बनया शङ्कयैव शङ्का-भावव्यभिचारिता तस्याः शङ्काया उपरमे च तदवलम्बिनो व्याघात-रूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यं मा भाभूत्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कार-स्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरू-पेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न यावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य काला-न्तरे तत्प्रतिपक्षसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणु-पाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया तस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्। यदि तु व्यभिचारा-श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमि-त्यापत्तेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकाले तर्क इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमिति-त्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्रमात्वोपगमात् अनादि-त्वासिद्धेरुभयत्राविशेषात्। नापि यत्र व्यभिचारः शङ्क्यते तदा

व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघाताप्रतीतेश्च साम्यं प्रथमतरमेव तर्काभासमङ्गवतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलमभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्यमनवस्थैव। एतस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पाठा। त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥" अव्यभिचारं चैकपदित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिन उतान्यस्य। न चरमः वैपरीत्यापत्तेः। आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावातिरिक्तः अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः। आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्त्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वनिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शने ऽपरानुमानाय नियामकाभावात्। नापि पञ्चमः न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे ऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाजनितत्वात्। सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्। सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमेव विकल्पग्रासं चरमविकल्पः सर्वोऽप्यन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काशमनादिति।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कोऽयमुपा-

र्धिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकः । अयञ्च “एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ॥” इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य
यदत्ययः स उपाधिरिति योऽन्वयमानस्य पर्यवसितोऽर्थः । तद्धर्मभूता
हि व्याप्तिर्जवाकुसुमरक्ततेव स्फाटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधि
रसावुच्यते तदिदमाहुः । “अन्यो परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ॥” स चोपाधिर्निश्चितइवा
शङ्कितश्च यथेदमुच्यते । “यावत्साध्यव्यतिरेकित्वं पक्षांशेनापि शङ्क्यते
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्” मिति चेन्न साध्यव्यापके पक्षे
तत्त्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तत्वमपीति चेन्न बाधोन्नीतस्य तस्या
व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन
वोपाधिरुन्नीयते अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः । एतदर्थमपि विशेष-
णीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे
न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापकइत्यपि । अथ मन्यसे अदृष्टव्यभि
चारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुगत्या व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापा-
ततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न च स्वत
इति च निरूपयितुमशक्यम् । व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तद
व्यभिचारः कथमवधार्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्याप्त्यनव
गमे व्यापकार्थानवगमात् । सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षितइति
चेन्न व्यापकस्यानिरुक्तौ किं रूपतया सम्भावनापि स्यात् । अथ साध्य
व्यापकइत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्वस्य विव-
क्षितत्वात् न कथं त्ववगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति व्यापक
त्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । नच साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं
शक्यम् स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा-
या मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् । यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्र

तनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया श्यामत्वमित्यत्र निया-
मकाभावादिति चेन्न मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छ-
ङ्काया अपि कर्त्तुं शक्यत्वात् । तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्परा-
भिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्त्तुं शक्य-
त्वात् । अनवस्थैवं स्यादिति चेन्न उपाध्युपन्यासस्य कुतोऽनवस्था न
स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् । एवञ्च साध्य
सामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणे विशेषणीयं श्यामत्वादौ साध्ये
शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य्यादि स्वस्मिन् साध्ये श्यामत्वादिरुपाधि-
त्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति चेत् नैवम् प्रत्येकं
द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्य
त्वात् । अन्यथा सकर्त्तृकत्वे साध्ये अदृष्टाजन्यत्वम् अदृष्टजन्यत्वे च
सकर्त्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्व
कत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तत्वेऽ
पीन्धनजन्यतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तत्वमुपाधिः स्यादि
त्यादि विश्वमनुमानव्याकुलं स्यात् । अतएव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति
व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते
तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्यत्वमनुमेयतायां
सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् । तथा
सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीति चेत् । एवं प्रयासो
नियतमजेयोः परं मन्दमन्दानां न प्रतिपत्त्यै तथाहि स्वीकृतनिश्चितो
पाधिभाव आशङ्कितोपाधिकत्वमपि तदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो शितख-
ज्ञात् । नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या यत्र प्रत्यक्षे-
णोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न येन्द्रियकबाधे त-
ज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्य
त्वात् । नच यदेकमेकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यमैन्द्रियकबाधे हेतुबला
दतीन्द्रियं न प्रसाध्येत शाकदर्शनात् जठरानलादि साधनाव्यापकत्वे

सति साध्यव्यापकत्वमिति च प्राकाश्यादावपरिच्छिन्नपरस्परासाध्यं न व्याप्नो-
तीत्यव्यापकत्वदोषः । नहि प्राकाश्यादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं
व्याप्नुयात् । अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र-
नीलमणिप्रभादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च
व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् अत्र पुत्रत्वश्याम-
त्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मतैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्धमिति न
व्याप्तता । अन्यथा पुत्रत्वपदस्याव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । पर-
म्परासम्बन्धिशब्दाद्याविषयश्यामत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुष-
समवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच
साध्यसाधनसम्बन्धाद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्-
कृतिकरणादेरौज्ज्वल्यादित्वे साध्ये भूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् ।
साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यव-
च्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे शङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ।
अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव । नहि प्रयोजन-
नाशविशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति अन्यथा शरी-
रजन्यत्वमिवाकार्यत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति । किञ्च आभासे
व्यतिरेकिणि पक्षधर्मे हेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ता-
त्मवन्नित्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यव-
स्थाप्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्त-
मिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेकव्याप्त्यु-
पाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्तव्यो
ऽन्ययोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेर्व्यतिरेकव्याप्तत्वमवश्यम्भाव-
स्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्या-
प्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्ति-
साध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिरिति । नच दोषान्तरमेव
तर्हि वाच्यमिति वाच्यं हेतोः पक्षधर्मत्वस्थितौ व्याप्तिद्वलार्थं तयोपा-

भ्युपगमध्रौव्यात्। भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्स्वरूपस्यानुमिति-भावात् तस्यास्त्वनुमितेश्च व्याप्तिरेकैव ततश्चात्माश्रयः। तद्भेदे वा-ननुगमाविनिगमनौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति।

तत्र केयं पक्षधर्म्मता। पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपाति-रिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात्। अथायं पक्षो नाम यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्म्मत्वं सिषाधयिषितधर्म्मा धर्म्मीति चेन्न सिषाध-यिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा। आद्ये स्वार्था-नुमित्यनुदयप्रसङ्गः। द्वितीये वासुरभिगन्धानुमेयकुसुमतरुस्वविषय स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। न चानवधारितधर्म्मा धर्म्मी पक्षः हेतु-मन्यथा ह्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात्। अवधारणे चानवधारितधर्म्मत्वानुपपत्तेः। न चानवधारितहेतुविषयधर्म्मा धर्म्मी पक्षः। तथाहि केनानवधारितधर्म्मा न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वय-मज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात्। प्रतिवादिनेति चेन्न प्रतिवादिविदिते-ऽप्यर्थे वादितया परस्परविप्रतिपत्त्या प्रकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात्। तथानवधारणं धर्म्मिणि हेतुविषयधर्म्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतु-विषयगोचरं वा। न तावदाद्यः कश्चिमरस्वनिश्चयदशायामपि तत्त-द्धेतुविषयवह्न्यलङ्कारापरापरधर्म्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्व्वतस्य पक्ष-धर्म्मत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात् असाधारणविवक्षायाञ्चाननुगमात् इतरेतराश्रय-दोषाच्च। पक्षधर्म्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्म्मत्वस्य हेतु-त्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षत्वासम्भवप्रस-ङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीत-व्याप्त्या दुष्टत्वात्। एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्म्मा धर्म्मी पक्षः साध्यत्वञ्च

स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् प्रतीति व्याप्ति ग्रहणेन सामान्यतो व्यापकत्वग्राहकप्रत्यक्षं विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यतामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः व्याप्तिवदसम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्यव्यापारापत्तेः ज्ञानान्तरत्वापत्तेर्वा। विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गात्। पक्षधर्म्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्य न संशयात् पुरुषानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषसंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तत्र तद्दर्शित्वान्न संशयीति।

उपमानमपि निरुच्यते। सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके तन्न स्मृतावपि प्रसङ्गात्। अनुभव इत्यभिधाने च सादृश्यविषयातीन्द्रियकेऽपि प्रसङ्गात्। सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वापत्तेः। एवमातिदेशिकेऽपि। किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात्। नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः। सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमितिः सेति चेन्न करणादिकरणसम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः। नापि द्वितीयः सादृश्यज्ञानस्य सर्व्वस्यासम्भवात् प्रमाणान्तरवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकतया दर्शयितुमशक्यत्वात्। नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुखसादृश्यस्य चन्द्रसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात्। नच सादृश्यत्वमनुगतं तेनान्वयीत्यदोषः। तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्वत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयाभ्युपगमे परस्पराश्रयभवोऽनभ्युपगमे वाननुगमः। तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वान्यव्यापि तथापत्तिः। किञ्च वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गः। वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति। अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपि न व्याप्त-

वाक्यादपि तथाप्रमितेः । यत्र तद्व्यापारो नास्तीति चेन्न सचायञ्च अभिज्ञायामिव सचायञ्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सह वैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्येति चेन्न प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौ गवयेन सदृशी गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजायामिति चेन्न नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्पत्तौ सत्यामुक्तं स्यात् । तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्ययोत्पत्ति विषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीते अस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा । एतेन प्रतीतगवयगवान्तरसामान्यसादृश्यानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरितिविमितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम् । तयैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेरिति । अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न प्रकृतसङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात् । अकृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न अनुभूतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् । अस्मर्य्यमाण इति चेन्न कदाचिदस्मर्य्यमाणतया स्मृत्यापि सम्भवात् सर्वदा अस्मर्य्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्राक्काल इति चेत्स्यादेवैतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः । किञ्च सर्व्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रमातेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात् उपमानेति च पूर्व्वनिरस्तम् । यस्याः प्रमितेर्येन प्रमाणेनेति साभिधाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणेऽननुगत्यापत्तेः । संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने वसति इत्यवगतेति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेश्चासंज्ञासंज्ञि